

Володимир ПАНЧЕНКО

ШЕВЧЕНКІВ СЛІД У ВІСБАДЕНІ

У вересні 2010 р. мені випало провести кілька днів у Вісбадені, що на південному заході Німеччини. Блукаючи якогось дощового вечора алеями старого православного кладовища на горі Нерона, я несподівано натрапив на скромну могилу ... контр-адмірала Олексія Івановича Бутакова! Так-так, того самого, який 1848 р. запросив засланця Тараса Шевченка до участі в Аральській експедиції, яку він-таки, Бутаков, і очолив...

Історія православного цвинтаря у Вісбадені почалась у серпні 1856 року. За рік перед тим тут було споруджено церкву-усипальню над похованням передчасно померлої дружини герцога Адольфа Нассауського, великої княгині Єлизавети Михайлівни (1826-1845), племінниці імператора Ніколая I. Княгиня померла у 19-річному віці під час пологів. Приголомшений герцог розпорядився поховати її на найвищій точці Вісбадена, якою і був Нероберг (гора Нерона). Після освячення храму тут було облаштовано православний некрополь, де тепер налічується понад 800 поховань. Причому першою була могила князя Петра Васильовича Рєпніна (1836-1856), колезького секретаря, вочевидь – онука того самого князя Рєпніна, в чиєму яготинському маєтку часто гостював Тарас Шевченко.

На надгробках вісбаденського некрополя чимало відомих імен: тут знайшли свій останній притулок і сестра декабриста й літератора Вільгельма Кюхельбекера Уляна Карлівна Кюхельбекер (1795-1869); і уро-

дженець Києва граф Карл Іванович фон дер Остен-Сакен (1807-1895), генерал-лейтенант, губернатор Харкова; і професор Іван Іванович Янжул (1846-1914), родом із Київської губернії; і князь Віктор Сергійович Кочубей (1860-1923), генерал-лейтенант, який очолював Головне управління «уделов» Міністерства імператорського двору; і донька імператора Олександра III Ольга Меренберг (1873-1925), і Олексій Федорович (1818-1868) та Олександра Львівна (1823-1901) Бржеські, до чийого маєтку (біля Олександрії, що на Кіровоградщині) не раз заїздив Афанасій Фет...

Могила контр-адмірала Олексія Івановича Бутакова (1816-1869) – зовсім поруч із похованням Бржеських. Про нього у вісбаденському довіднику сказано: «учасник навколосвітніх плавань, керівник першої експедиції з дослідження Аральського моря», який «за пропозицією А. Гумбольдта став почесним членом Берлінської Академії наук»...

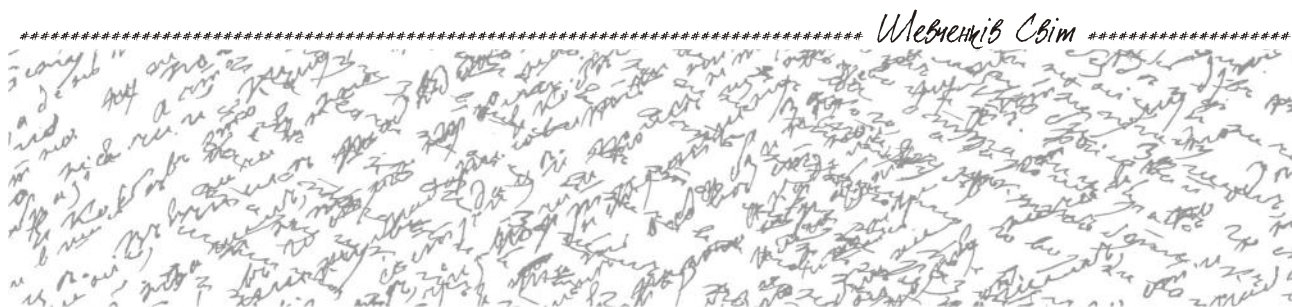
Усе так; і пережив Олексій Іванович нашого поета, виходить, не надовго, лише на вісім років. Захворів, поїхав лікуватися за кордон, до Німеччини, проте повернутися додому вже не судилося...

МОРЯК – І ПОЕТ. Навесні 1848 року Бутакову, начальникові Аральської описової експедиції, потрібен був художник, який би замальовував види берегів та островів Аральського моря. І ось він дізнається, що в Орську, за 300 км. від Оренбурга, відбуває службу рядовий 5-го лінійного батальйону, випускник Академії мистецтв! Шевченка рекомендували Олексієві Бутакову оренбурзькі друзі поета. І він, тоді ще 32-річний лейтенант, домігся включення до складу своєї команди Тараса Шевченка, цим надовго порятувавши його від солдатчини. Хоча й не міг не знати лейтенант, що «височайшею» волею імператора Шевченкові заборонено «писать и рисовать»...

Але – імператор далеко, а тут, в Оренбурзькому краї, господарем був генерал-губернатор Володимир Панасович Обручов. Та й саму експедицію організувало Військове міністерство (Морське відомство лише забезпечувало її особовим складом), і це полегшувало справу, оскільки все вирішували в межах одного відомства. Обручов не заперечував – отож у травні 1848 р. рядовий Шевченко вже знайомився з Бутаковим. Йому належало супроводжувати транспорт, який вирушав у тяжку й довгу дорогу до щойно збудованого форту Раїм, розташованого аж на березі річки Сир-Дар'я, за 800 км. від Оренбурга...

Фах моряка дістався Олексієві Бутакову у спадок від батька, віце-адмірала Івана Бутакова, який міг гордитися своєю «морською» династією: четверо його синів стали адміралами! Один із Олексієвих братів, Іван, двічі здійснював навколосвітню подорож, причому 1852 р. серед тих, хто огинав земну кулю на фрегаті «Паллада», був і автор роману «Обломов» Іван Гончаров.

У 12-річному віці Олексія віддали до Морського кадетського корпусу. 1838 р. він уже лейтенант; служить на кораблях Балтики. Коло його інтересів – досить широке. Бутаков знав кілька мов, цікавився літературою і сам мав хист до слова. Наприкінці 1830-х рр. журнал «Сын отечества» друкував статті на різні теми в його перекладі. А на сторінках «Библиотеки для чтения» з'явилася повість Ф. Марієтта «Три яхти», яку переклав з англійської та літературно опрацював Бутаков.

1843 р. Олексій Бутаков став автором журналу «Отечественные записки»: це видання невдовзі познайомило своїх читачів із трьома статтями моряка-літератора. У них він розповідав про навколосвітню подорож на військовому транспорті «Або», в якій і сам брав участь. Тривала вона два роки і п'ять тижнів (1840-1842); впродовж 468 діб було подолано 44 105 миль. І все ж, то була «одна з найбільш невдалих в історії російських навколосвітніх подорожей», як писав про неї біограф Бутакова Володимир Дмитрієв¹.

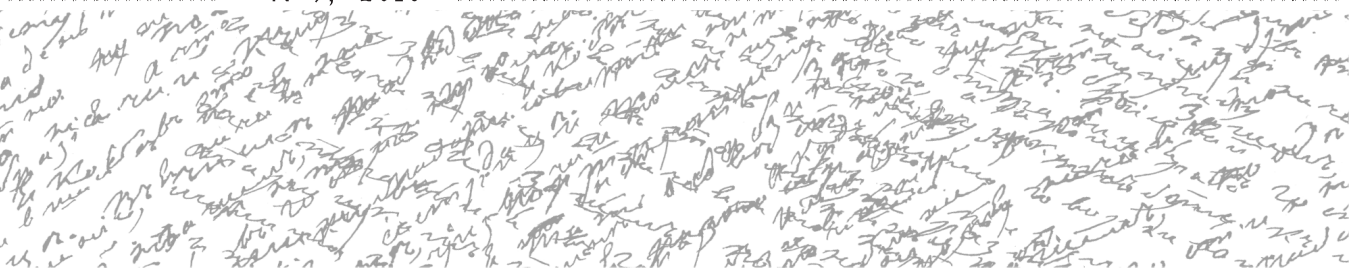
Усе закінчилося скандалом. Капітан судна «Або» на прізвище Юнкер виявився людиною безвідповідальною і нечистою на руку. Конфлікт, що виник між ним та іншими офіцерами, спричинив нестерпну атмосферу на кораблі. А коли подорож закінчилася, Юнкер доклав усіх зусиль, аби перекласти провину за невдачі й зловживання на своїх підлеглих! Почалося слідство. Для Олексія Бутакова воно не означало нічого доброго, оскільки він уже знав про упереджене ставлення до себе з боку Начальника Головного морського штабу князя Меншикова (до речі, нащадка того самого Олександра Меншикова, який 1708 р. спалив Батурин). Не залишався в боргу й Бутаков. «Одного разу за обідом він у присутності багатьох сторонніх лаяв князя Меншикова досить голосно», – повідомляв у листі до брата (Григорія) інший брат Олексія Івановича – Дмитро. Чи ж дивно, що коли на початку 1848 р. Олексія Бутакова призначили начальником Аральської описової експедиції, його друзі розцінили це як опалу?

А виявилось, що саме тепер наставав зоряний час мореплавця-дослідника Бутакова!

ПОХІД. Менш як за два місяці (березень-квітень 1848 р.) в Оренбурзі збудували для експедиції шхуну «Константин» (так звали сина Миколи I, якого імператор поставив на чолі російського флоту). Шхуна була досить велика – 14,3 м. довжини, 4,9 м. ширини і майже 2 м. глибини трюму. Втім, її ще треба було в розібраному вигляді доправити до моря...

Можна лише уявити собі той величезний караван, який вирушив з Орська до форту Раїм. Возовий транспорт експедиції складався з 1500 башкирських однокінних підвід, які рухалися під прикриттям роти піхотинців, двох сотень оренбурзьких козаків і двох гармат з обслугою (треба було забезпечити себе від можливих нападів грабіжників з Хівинського ханства). А був же ще й верблюжий транспорт! 3000 (!) верблюдів із 560 погоничами-казахами, яких прикривали 150 уральських козаків...

Подорож до Раїма, розпочавшись 11 травня 1848 р., тривала 39 днів. За день караван довжиною дві верстви долав 20-25 км. Тарас Шевченко йшов пішки в авангарді транспортної колони. На ніч йому давав притулок штабс-капітан Олексій Макшеев, географ, відряджений із Петербурга для участі в експедиції. Згодом Макшеев згадував ті довгі переходи і свої вечірні розмови з Шевченком у джуламійці (наметі): «Увесь похід він (Т. Шевченко. – В. П.) проробив пішки, окремо від роти... Він був веселий і, очевидно, дуже задоволений привіллям степу та переміною свого становища. Похідна обстановка його нітрохи не пригнічувала. Коли після тривалого походу ми приходили в укріплення, де мали можливість замінити сухарі та воду на свіжий хліб і хороший квас, Тарас Григорович жартома звертався до мого слуги із словами: «Дай, братику, квасу з льодом, ти знаєш, що я не так вихований, щоб пити просту воду». Він бага-

то мені розповідав про свої злигодні дрібні, але про більші, політичні, ніколи не сказав ані слова»².

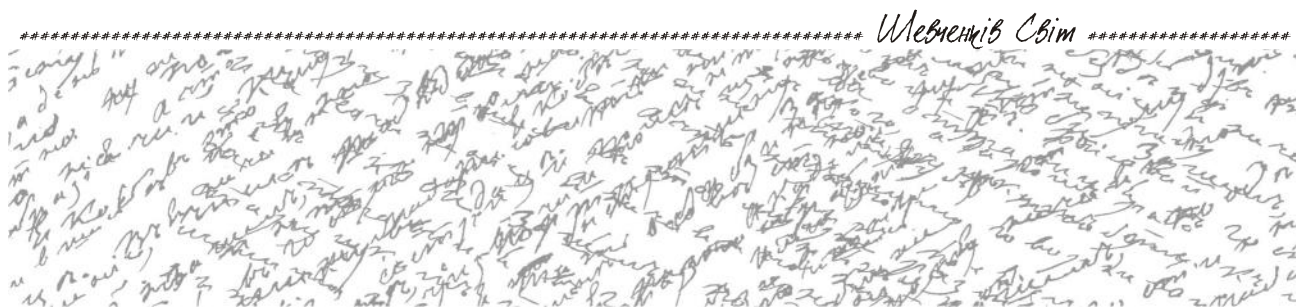
Пам'ять Шевченка також зберегла чимало деталей походу – згодом вони «ожили» на сторінках його повісті «Близнята».

У дорозі він малював. На щастя, багато живописних робіт поета збереглося, і тепер їх можна побачити не лише в повному зібранні творів Шевченка чи його альбомах, а й в інтернеті. Є серед них і краєвиди Кара-кумської пустелі – її спекотними просторами експедиція рухалася майже весь червень, аж поки не дісталася Раїма.

ВИТІВКИ МОРЯ. Раїм (укріплення, збудоване за рік перед появою тут експедиції) – то вже, вважайте, берег Аральського моря. Минуло п'ять тижнів – і шхуна «Константин» знялася з якоря. На невеликому судні розмістився екіпаж із 27 осіб, причому шестеро з них – зокрема й Тарас Шевченко – оселилися в одній каюті з капітаном Бутаковим. І то були зовсім не найгірші місяці в історії десятирічного заслання поета! З капітаном йому просто-таки пощастило: Бутаков ставився до Шевченка з повагою. Очевидно, знаходили вони час і для розмов на літературні теми. Адже – уявити лише! – саме тоді, коли експедиція почала досліджувати Арал, журнал «Отечественные записки» завершував публікацію роману Чарльза Діккенса «Домбі і син» у перекладі Олексія Бутакова! Чи могли вони, Шевченко й Бутаков, не згадувати те, що було для них спільним і близьким?

Бутаков вів щоденникові записи, які тепер дають змогу уявити будні Аральської експедиції. Видали їх 1953 року в Ташкенті (!)³. Можна лише уявити, якими були «пригоди» щоденника Бутакова! Київський журнал «Книгар» 1918 р. навів прецікаву інформацію (вочевидь, Павла Зайцева), яка частково проливає світло на ці «пригоди»: «В одному з маєтків Самарської губернії, на горішці серед всяких шпартгалів місцевий піп-отець, що знав і любив великого поета (Т. Шевченка. – В.П.), випадково знайшов щоденник експедиції адмірала Бутакова на Аральськiм морі, в котрій приймав участь і Тарас Шевченко. В тім щоденникові єсть кілька заміток, що стосуються до Шевченка. Під кінець свого життя той пан-отець доручив переховувати щоденник молодому українцеві, а цей добродій, вступивши в число громадян туркестанської центральної громади в Ташкенті, пожертвував цього року щоденник в розпорядження громади. Маючи на увазі велику вартість цього документу для біографів поета і в той же час зважаючи на небезпечність комунікації між Україною та Туркестаном, яка своїм наслідком могла б випадком мати згубу дорогоцінного документу, – рада громадська ухвалила переховувати щоденник в громадській книгозбірні аж до того часу, поки безпечно можна буде одіслати його до української національної книгозбірні»⁴.

Залишив свої детальні спогади й штабс-капітан Макшеев. Цікаво, що в обох цих джерелах досить докладно описано драматичні події 8-9 серпня 1848 року, які могли закінчитися трагічно, зокрема й для Тараса Шевченка. А суть ось у чому. Макшеев разом із прапорщиком Акишевим, художником Шевченком і ще з сімома матросами висадився на острові Барса-Кільмас, аби його оглянути. Запаслися харчами на кілька днів; розбили тимчасове житло з парусини, – і взялися до роботи. Проте вночі завирував сильний шторм, який тривав аж три доби (О. Бутаков не раз називає Арал надзвичайно бурхливим морем). Що в цей час

відбувалося зі шхуною, ніхто не знав. Якщо вона зазнала серйозних пошкоджень, чи затонула від ударів шторму, то команду Макшеева – приречено. Всі чекала голодна смерть. «За чаєм поважний мій товариш переконливо просив мене пити вприкуску, щоб поберегти цукор, тому що шхуна, можливо, не повернеться», – згадував Олексій Макшеев⁵. Здається, окрім Шевченка поруч із ним тоді не було когось іншого, кого б він міг назвати саме так: «почтенный мой товарищ»...

Макшеев прийняв відчайдушне рішення: відправити на пошуки шхуни шлюпку з двома матросами. Якщо добровольців не буде – готовий був плисти сам...

Проте саме в цей час наші «робінзони» побачили збоку моря вогонь – то Бутаков запалив фалш-фейери, подаючи сигнал. На березі також розвели багаття... Одне слово, все закінчилося щасливо. Хоча статися могло що завгодно. «Я щохвилини чекав, що мене зірве з якорів і викине на пустельний кам'яний берег, – нотував у щоденнику О. Бутаков. – Ніч була виснажлива і становище таке критичне, що я вже пригадував описи морських катастроф і міркував, з чого і як зробити пліт, щоб у разі біди дійти до Сир-Дар'ї, забравши тих, хто залишився на Барса-Кільмесі... Мені уявлялася їхня доля: якщо б я зазнав катастрофи, – вони б померли голодною смертю!»⁶

ВІДКРИТТЯ. Дослідження Аралу тривало 56 днів і завершилось наприкінці вересня. Власне, не завершилося – потрібно було зробити перерву і готуватися до зимівлі. Капітан Бутаков вирішив перезимувати зі своєю командою на острові Кос-Арал (острова цього давно немає – всихання моря призвело до того, що він з'єднався із суходолом).

Чотири місяці суворої зими 1848-1849 рр. учасники експедиції провели в нашвидкуруч збудованому кос-аральському бараці. Попри тяжкі обставини, для Тараса Шевченка то був час активної мистецької і літературної творчості. Чимало його поезій було написано саме тут («Царі», «Марина», «Сотник», «Заступила чорна хмара», «Ну що б, здавалося, слова», «І золотої й дорогої», «П.С.», «У Вільні, городі преславнім», «Г.З.» – разом близько 50 творів!). Нерідко поетичні рефлексії починалися зі спогаду – Шевченко мовби перебирав у пам'яті «колишні випадки», повертаючись уявою в часи минулі. В кос-аральській самоті являвся йому й образ чарівної Г. З. – Ганни Закревської із Березової Рудки. В цю жінку він колись був закоханий...

А настала весна – і експедиція знову вирушила в плавання. Її учасники, по суті, відкривали Аральське море, адже до Бутакова його ніхто не досліджував. На карті позначали острови, про існування яких часом не знали й місцеві «киргизи» (насправді – казахи). Згідно з традицією, у їхніх назвах увічнювали імена сильних світу сього: імператора, його сина Костянтина, того ж таки оренбурзького начальника Обручова... А іменем капітана Бутакова названо лише скромний мис...

Картою Аральського моря, яку склав Бутаков, користуються донині, – це щось та означає...

Серед відкриттів експедиції – поклади кам'яного вугілля на одному з островів. Капітан надавав цьому неабиякого значення, адже вугілля – то шанс для розвитку на Аралі пароплавства. Відповідальність за геологічні роботи покладено було на Томаша Вернера, польського політичного засланця, колишнього студента Варшавського технологічного інституту. За довгі місяці перебування у складі експедиції Вернер став одним із найближчих Шевченкових приятелів...

ЗАМІСТЬ ЩАСЛИВОГО КІНЦЯ. Уся ця історія була, здавалось би, «приречена» на happy end. Проте ні: Олексія Івановича Бутакова спочатку нагородили орденом Володимира 4-го ступеня і щорічною пенсією в 157 рублів і 50 копійок, обрали дійсним членом Російського географічного товариства, – а потім (уже 1850 р.) оголосили сувору догану. Спричинився до такого несподіваного розвитку подій, звісно ж, донос: капітанові нагадали, що він порушив «височайшу» волю. В секретному донесенні військового міністра, адресованому начальникові головного морського штабу, було зазначено, що «со стороны капитан-лейтенанта Бутакова не было надлежащего наблюдения за Шевченко и что этот рядовой даже самим Бутаковым допущен был к недозволенным ему действиям»... «Недозволенные действия» – це, звісно ж, малювання. А Бутаков ще й альбом із Шевченковими малюнками до свого звіту додав. І начальству це спочатку навіть дуже подобалося...

Донос, між іншим, писали не на Бутакова, а на Шевченка. «Зуб» на нього мав офіцер Ісаєв, і історія була амурна. Можна сказати, що Шевченко постраждав за свого друга, Карла Герна, у якого квартирував після повернення з експедиції. Шевченко якось не витримав – і сказав Гернові, що до його дружини вчащає Ісаєв. Зрозуміло, що для Ісаєва це закінчилося сценою ревнощів. Ось він і помстився Шевченкові, написавши в доносі, що той має нечувану як для рядового солдата свободу. Бутакову ж дісталися «рикошети»...

Попри очевидні заслуги, Олексій Іванович і згодом відчував на собі неприязне ставлення збоку високого начальства. Недарма ж Олександра Смирнова-Россет писала про нього в своїх спогадах із печальною інтонацією: «в Петербурзі ніхто не звертав на героя жодної уваги; він помер забутий, але нащадки віддадуть йому належне»⁷.

Не знаю, як щодо нащадків, а в Шевченковій пам'яті Олексій Іванович Бутаков завжди лишався людиною благородною і чесною. «Це мій друг, товариш і командир», – писав поет Варварі Репніній в одному з листів.

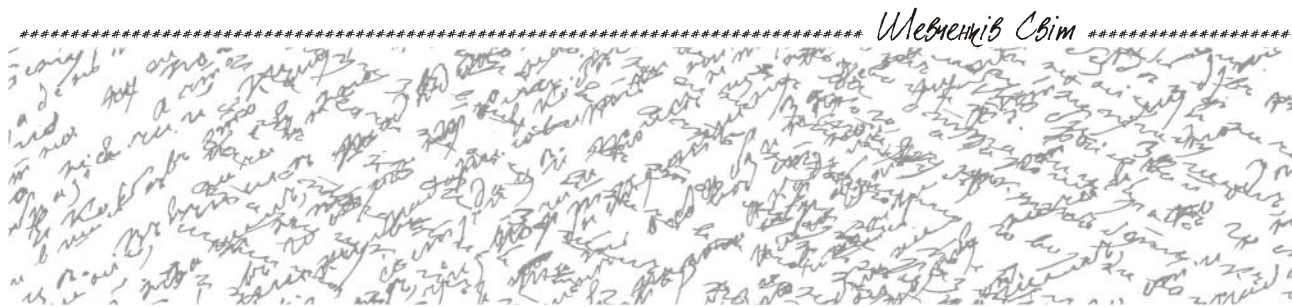
* * *

Повертаючись із заслання, Тарас Шевченко випадково зустрівся у місті Володимирі з подружжям Бутакових. Було це в березні 1858 року. Олексій Іванович їхав в Оренбург, а звідти – знову на береги Сир-Дар'ї. «У мене від самого спогаду про цю пустелю серце холодне, а він, здається, готовий назавжди там поселитися», – занотував Шевченко в щоденнику⁸.

То була не остання зустріч поета з Бутаковим і його дружиною Ольгою Миколаївною: очевидно, бачилися вони згодом і в Петербурзі. Про Ольгу Миколаївну взагалі варто розповісти окремо, – вона була художницею, і доклала зусиль, аби зберегти бодай частину Шевченкових малюнків. Але то вже інша історія⁹...

ПРИМІТКИ

1. Див.: Дмитриев В. А.И.Бутаков. – М., 1955.
2. Макшеев А.И. Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю. – СПб., 1896. – С.30-31.

3. Див.: Дневные записки плавания А.И.Бутакова по Аральскому морю в 1848-1849 гг. – Ташкент, 1953.
4. Див: Книгарь. 1918 р., ч.15. – С.926-927.
5. Макшеев А.И. Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю. – С.62-63.
6. Див.: Дневные записки плавания А.И.Бутакова по Аральскому морю в 1848-1849 гг. – Ташкент, 1953. – С.18.
7. Смирнова А.О. Воспоминания, Письма. – М., 1990. – С.332. Олександра Смирнова згадує також, що Олексій Бутаков писав їй з експедиції листи, в яких з'являлося й ім'я Тараса Шевченка (тільки вона помилково називає його «Ільченком!»): «Він (Бутаков. – В.П.) намалював мені картину цих морів і пустель. Він знайшов там Ільченка, бідного вигнанця за якісь ліберальні вірші, який чудово малював а la serie».
8. Шевченко Т. Збір. тв. у 6 т. – Т.6. – К., 2003. – С. 160.
9. Про долю малярських творів в альбомі О. І. та О. М. Бутакових див. розвідку М. Мацапури «Т. Г. Шевченко та О. І. Бутаков» у збірнику «Дослідник на ниві шевченкознавства». – К., 2011.

